

Bedenkingen bij het boek “God in Nederland”

*Karel Dobbelaere**

Summary

In a critical analysis of the book “*God in Nederland 1996-2006* (God in the Netherlands)” the author discusses first of all some methodological aspects of the study – the representative character of the data, validity problems, and the lack of significance tests. He concludes that the book is a well carried out public opinion research, which offers some interesting insights on topics like: the reasons why members of different denominations are involved in their church; their evaluation of the religious rituals and of their perceived impact on the policies of their church; their conceptions of a life after death; and their understanding of the place of religion in the public domain. Concerning the results of the analyses, he discusses topics such as rites of passage, religion as social capital, spirituality, secularization and compartmentalization, putting the Dutch situation in a broader context by comparing some results with those of Belgium and Europe.

Inleiding

Het boek *God in Nederland* rapporteert over de vierde studie over dit thema waardoor de gegevens van 2006 kunnen vergeleken worden met de vorige studies voor zover in 1966, 1979 en 1996 dezelfde vragen gesteld werden. Maar deze studie is geen eenvoudige replicatie, zo is het derde hoofdstuk over de zogenoemde postmoderne spiritualiteit nieuw en volgt aldus de trend van het laatste decennium in sociaal-wetenschappelijk onderzoek. In mijn kritische analyse van deze studie zal ik achtereenvolgens ingaan op enkele methodologische bedenkingen – onder meer de representativiteit van het onderzoek, het ontbreken van significantietoetsen en het uitzonderlijk gebruik van indexen (constructs) – wat mij doet besluiten dat het hier eerder om een opinieonderzoek gaat dan om een wetenschappelijk werkstuk. Wat de resultaten betreft ga ik – op basis van mijn belangstelling – in op onderwerpen zoals overgangsrituelen, kerkelijke betrokkenheid en maatschappelijk engagement, spiritualiteit, secularisatie en compartimentalisatie, en vergelijk sommige resultaten met België/Europa.

* De auteur is als emeritus hoogleraar verbonden aan CESO, KULeuven. Deze bijdrage is een bewerking van de presentatie die hij op 2 november 2007 verzorgde voor de Werkgroep Godsdienstsociologie. Correspondentie-adres: *karel.dobbelaere@soc.kuleuven.be*.

De enquête

Het valt op dat er zeer weinig referenties zijn in het boek naar andere onderzoeken in Nederland en de wereld, zo bijvoorbeeld het Europees Waardeonderzoek (Halman, Luijkx & Van Zundert 2005; Halman, Inglehart, Díez-Medrano, Luijkx, Moreno & Basáñez 2007) en de studie van het Sociaal Cultureel Planbureau over religie in Nederland (Becker & De Hart m.m.v. Arnts 2006), wat toch zou hebben toegelaten Nederland te situeren en, wat de Nederlandse gegevens betreft, enkele resultaten te valideren, vooral dat er in 2006 55% weigeringen waren om mee te werken aan de enquête. Zo bereikte men slechts 45% van de geplande steekproef (pp. 202-203). Men heeft de afwijkingen van de steekproef wel gecorrigeerd naar sekse, leeftijd, opleiding, regio en stedelijkheid uitgaande van de normgegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek. De grote vraag is echter of de weigeringen gespreid zijn volgens deze normgegevens, met andere woorden of de weigeraars dezelfde kenmerken hebben als de Nederlandse populatie, wat ik ten zeerste betwijfel. Men deed immers een enquête over zingeving en de meerderheid van de weigeraars hebben gezegd dat ze daarvoor geen interesse hadden. Mijn collegae methodologen van de Katholieke Universiteit Leuven hebben aan de 'nonresponse' steeds veel aandacht besteed en zij gebruiken de techniek van het 'contactblad'. Hierop worden niet alleen de datum en het uur van het contact genoteerd maar ook de uitkomst van het contact, de reden van de weigering, alsook de sekse en de geschatte leeftijd van de weigeraar, het type van de woning, de staat van de woning en het uitzicht van de buurt waar de weigeraar woont. Er moeten minstens vier contactpogingen ondernomen worden en de informatie over het moment van het vorige contact maakt het mogelijk op een andere dag en uur terug te keren. Zo kan men het aantal weigeringen laag houden – vanaf het tweede bezoek contacteert men de te interviewen personen met een andere interviewer die poogt de weigeraar alsnog te overtuigen om mee te werken. In de eerste drie ronden van de European Social Science Survey bereikte men gemiddeld in alle deelnemende landen aldus respectievelijk 63, 64 en 62% van de steekproef, wat merkkelijk hoger ligt dan de 45% van de "God in Nederland"-enquête. Voor Nederland waren deze cijfers zelfs gemiddeld hoger dan gemiddeld in Europa (Heerwegh 2007; Billiet & Pleysier 2007). De bekomen gegevens van het 'contactblad' geven ook de mogelijkheid de steekproeven van de respondenten, de 'bekeerde' respondenten en de weigeraars te vergelijken en de nodige correcties op de steekproef toe te passen, wat de betrouwbaarheid van de resultaten verhoogt. Ik heb dus wel vragen bij de verkregen resultaten. Laat mij een concreet voorbeeld geven.

Ik lees op p. 102 dat tweederde van de Nederlanders vindt dat de overheid in elke plaats toch zeker één kerkgebouw moet garanderen. In verband met de 55% weigeringen om mee te werken aan deze enquête kunnen we vermoeden dat het percentage dat vindt dat de overheid in elke plaats één kerkgebouw moet garanderen zou dalen, mocht dit percentage weigeraars ook gehoord zijn, want het grootste deel van de weigeringen werd gemotiveerd met “geen interesse”. En welk effect zou dit gehad hebben op de andere percentages van de enquête? We hebben er het raden naar.

Ik heb nog een ander bezwaar: er worden veel percentages gegeven, maar nergens wordt getoetst of deze verschillen wel significant zijn – bijvoorbeeld of de frequentie van het kerkbezoek significant gedaald is sinds 1996 of stabiliseert. Men argumenteerde op de bijeenkomst in Utrecht (2 november 2007) dat men de foutenmarge van de totale steekproef gebruikt heeft, slechts verschillen van meer dan 2 tot 3% worden gegeven. Maar de vergelijking van kerkleden bijvoorbeeld heeft niet betrekking op de totale steekproef maar op 439 leden die dan nog onderverdeeld worden in Rooms-Katholieken, leden van de Protestantse kerk en overige kerkleden, resp. 186, 153 en 99 (volgens mijn berekeningen op basis van de gegevens van vraag 60b, p. 218) en deze worden dan gekoppeld aan verschillende vragen met hun antwoordcategorieën, bijvoorbeeld naar vier graden van verbondenheid met hun kerk (p. 19). Hierop kan men de foutenmarge van 2 tot 3% niet toepassen. Het zou getuigen van meer wetenschappelijkheid mocht men significantietoetsen gebruikt hebben.

Verder worden door de auteurs de vragen apart besproken en wordt er niet gepoogd om ze als indicatoren in een index te construeren voor een achterliggend concept. Daarmee komt het boek op mij over als een opinieonderzoek, zoals we er wel meer kennen maar niet als een wetenschappelijk werkstuk.

Resultaten vergeleken

Als opinieonderzoek zijn er enkele interessante vragen gesteld die men nergens anders terugvindt, voor zover mij bekend. Onder meer de redenen van de kerkleden voor hun betrokkenheid op hun kerk; de heel belangrijke reden voor kerkbezoekers om bijeenkomsten te bezoeken; en de verschillende waarderingen van de kerkleden over onder andere kerkdiensten en over hun invloed op het beleid van hun kerk; naar wie men om raad gaat bij gewetensproblemen; waar men informatie over religieuze zaken vandaan haalt; wat het leven na de dood inhoudt en de opvattingen over de omgang met religie in de publieke ruimte, om er enkele te noemen.

In mijn bespreking van wat nu volgt ga ik het standpunt van de geïnteresseerde lezer niet innemen, maar de studie bekijken vanuit het wetenschappelijke standpunt van de godsdienstsocioloog. Misschien zullen de schrijvers antwoorden dat zij het boek niet geschreven hebben voor wetenschappers. Ik durf echter te geloven dat als wij het hier bespreken dit het gewenste standpunt is.

Het eerste hoofdstuk over "Het christelijk godsdienstig en kerkelijk leven" laat zien dat de individuele secularisatie verder gaat en meest eigen is aan mensen jonger dan 55 jaar (p. 16). Ik vraag mij af waarom men de leeftijd niet gekoppeld heeft aan de generatiestudies die Henk Becker gedaan heeft in Nederland – de vooroorlogse generatie, de protestgeneratie, de verloren generatie en de jongste generatie – om zo naar een verklaring te zoeken (Becker 1991; Becker 1992). Het is of men in braakliggend gebied werkt: dat kan niet! Onze studies moeten toch cumulatief en vergelijkend zijn.

En om eens een vergelijking te maken: de behoefte aan ritueel of viering in de kerken bij belangrijke gebeurtenissen in het leven van Nederlanders is niet vreemd aan wat we in België vaststelden. Inderdaad dat komt minder voor bij buitenkerkelijken maar het is daar nog aanwezig. Het houdt volgens onze studies verband met het feit dat men zich al of niet als godsdienstig definieert en of men nog bidt. Wat erop wijst dat onkerkelijkheid niet helemaal samenvalt met ongodsdienstigheid en er godsdienstigheid is buiten de kerken. Dat staat ook zo in de voorliggende studie op p. 38, hoewel het daar eerder om religie gaat. De auteur stelt wel dat religie een breder begrip is dan godsdienst voor veel kerkelijken, maar spreekt zich niet uit over de buitenkerkelijken. Op pagina 47 zien we dat een vierde van de buitenkerkelijken nog minstens eens per week bidt. Het zou interessant geweest zijn, mocht dit gekruist zijn geworden met de vraag naar kerkelijke rituelen. Het is verder spijtig dat men de vraag niet gesteld heeft of men eerste generatie buitenkerkelijk is of reeds tweede generatie of sinds meerdere generaties buitenkerkelijk. In België hebben we vastgesteld dat bidden, een religieus ritueel wensen bij belangrijke gebeurtenissen en zich religieus noemen meer voorkomen bij eerste generatie buitenkerkelijken dan bij hen die twee of meer generaties buitenkerkelijk zijn (Dobbelaere & Voyé 2000, 128-131 en 135-137). Dit bevestigde voor Liliane Voyé en mijzelf de studie van Andree, namelijk dat praktijken en geloof nood hebben aan socialisatie en als die niet meer gebeurt, bij tweede en meerdere generaties buitenkerkelijken, zij veel moeilijker kunnen gecontinueerd worden (Andree 1983). Het belang van die variabele wordt in het tweede hoofdstuk over religie als sociaal kapitaal duidelijk. Daar wordt gesteld dat slechts zo'n 12 procent van de van huis uit onkerkelijken een samenhang ziet tussen religie en moraal, daar waar dit percentage 25% bedraagt bij ex-kerkleden, namelijk de eerste generatie buitenkerkelijken (p. 85).

Uit de studie blijkt verder dat kerkelijke betrokkenheid tot maatschappelijk engagement leidt in de vorm van vrijwilligerswerk. Hier heb ik opnieuw een probleem. Met kerkbetrokkenheid wordt alleen één vorm van netwerken bevraagd. In feite zouden de resultaten van deze studie moeten getoetst worden aan alle netwerken die een persoon heeft: het is immers best mogelijk dat, als men daarmee rekening houdt, het verschil tussen kerkleden en buitenkerkelijken vervalt en het niet zozeer de betrokkenheid op de kerken is die een rol speelt in vrijwillig engagement, maar wel het engagement in het verenigingsleven in het algemeen. Dit wijst er nog eens op dat de resultaten van deze enquête hadden moeten getoetst worden aan bestaand onderzoek voor men met stelligheid concludeert dat het "dus wel degelijk in hun grote kerkelijke betrokkenheid" is dat de verklaring voor engagement in vrijwilligerswerk moet worden gezocht (p. 91). En de juistheid van mijn bedenking wordt impliciet erkend in verband met de groep van 'nieuwe spirituelen': "Religieuze structuren zijn blijkbaar niet per se nodig, anderzijds kan het ook zijn dat deze 'nieuwe spirituelen' op een of andere manier ook in netwerken verkeren waarin maatschappelijke inzet wordt gestimuleerd en gefaciliteerd" (p 91).

Ik kan natuurlijk niet op alle behandelde onderwerpen ingaan. Laten we het laatste hoofdstuk bekijken en daar ben ik gevallen over de zogenoemde "transformaties van religieuze inhouden" waarop het etiket "geseculariseerd" niet goed te plakken [is] op grote delen van de huidige Nederlandse bevolking" (p. 178). Deze stellingname staat of valt met wat men onder secularisatie verstaat.

Om het begrip secularisatie scherp te stellen, zal ik vertrekken van het proces dat vanuit Frankrijk is overgewaaid, "la laïcisation". Het is het bewust bedoelde proces van functionele differentiatie van de seculiere subsystemen en de kerk: scheiding van kerk en staat, van onderwijs en geneeskunde van de kerk, zoals het bij de laïcisation van Frankrijk in een eerste beweging gebeurd is. Het betekent dus de autonomisering van de zogenaamde seculiere subsystemen tegenover de godsdienst. Met andere woorden laïcisation is een vorm van *manifeste* secularisatie waarbij de godsdienst zijn overkoepelende pretenties over de andere subsystemen verliest en zelf een subsysteem wordt naast de andere subsystemen (Dobbelaere 2002, 20 en 166). Nog even verder denkend in verband met functionele differentiatie verwijs ik naar Luhmann die stelt dat de functionele autonomie van elk subsysteem onder meer afhankelijk is van zijn communicatie met de andere subsystemen. Om te communiceren met hun andere subsystemen worden organisaties opgebouwd (de administratie van de staat, politieke partijen, hospitalen, scholen, onderzoeksinstituten, enzovoort, en voor het godsdienstige subsysteem kerken, sekten en Nieuwe Religieuze Bewegingen). En de communicatie binnen elk subsysteem en in zijn relaties met de omgeving zijn gebaseerd op

het eigen medium (macht, geld, waarheid, kennis). Vandaar dat secularisatie de functionele differentiatie is van kerk en staat, kerk en school, kerk en hospitaal, kerk en gezin, enzovoort (Dobbelaere 2007, 4140-4141).

Als we over individuele secularisatie spreken, dan bedoelen wij dat het individu zijn eigen autonomie opeist ten opzichte van de hiërarchie van kerken en sekten en zijn eigen zingevingssysteem uitbouwt. En dat is het juist wat we vaststellen: het individu sprokkelt zijn eigen godsdienst, maar noemt het meer en meer "spiritualiteit", wat getuigt van individuele secularisatie. In een doctoraatsproefschrift van Hildegard van Hove komt dat sterk tot uiting: men verzet zich tegen het autoritarisme en het dogmatisme van kerken en sekten en selecteert uit het aanbod van kerken, sekten, Nieuwe Religieuze Bewegingen, Boeddhisme en Hindoeïsme, de eigen praktijken en geloof, wat men niet meer religiositeit maar spiritualiteit heet om zich af te zetten tegen de geïnstitutionaliseerde godsdienst (Van Hove 2000). Vandaar dat het zo moeilijk te bestuderen valt. Men kan, wat spiritualiteit betreft, niet meer uitgaan van organisaties die een leer en praktijken voorschrijven om de normatieve integratie te bestuderen. Dat kan wel wanneer men kerkelijke religiositeit bestudeert, zoals in het eerste hoofdstuk, maar niet meer in het derde hoofdstuk. Het gaat hier immers om individuele bricolages van praktijken en zingevingen.

In een studie in elf Europese landen (RAMP), waaronder Nederland en België, hebben wij vastgesteld dat de bricolages – van orthodox geloof en praktijken, volksreligiositeit, superstities en aan het christendom exogene geloofselementen en praktijken – geen patroon vormen, noch per land, noch volgens sekse, generatie, grootte van de woonplaats, onderwijsniveau en type kerkleden en onkerkelijken (Dobbelaere, Tomasi & Voyé 2002, 221-243). Noch een Gutmanschaal noch een clusteranalyse reveleerde een patroon. We moesten dan ook besluiten dat syncretisme een idiosyncratisch patroon heeft: de individuen maken hun eigen "patchwork" of bricolages. De kerken en andere religieuze organisaties verschijnen zo als service stations en winkels van zingeving.

Men bestudeert dus, zoals het in het boek ook staat, een zoekreligiositeit (p. 123). Hoe? De onderzoeker gaat ook winkelen in het aanbod en stelt zo goed en kwaad items op (pp. 124 en 126) die in feite moeilijk te valideren zijn, maar best in "constructs" gebruikt worden, wat hier niet gebeurt. Ook het woord God is nog moeilijk te bevragen: de persoonlijke God, de "God-within", een hogere macht, een "kracht of Geest", enzovoort. Vandaar dat onderzoekers methodologisch gaan twifelen of dit te vatten is met surveys en veeleer teruggrijpen naar kwalitatief onderzoek. Sommige onderzoekers gebruiken het woord spiritualiteit in de vraagstelling: "bent u spiritueel?" Maar dat heeft tot gevolg dat iedere bevroegde zijn of haar eigen definitie van spiritualiteit gebruikt en als dat niet geëxpliciteerd wordt, moet men zich

afvragen wat men meet (Barker 2004). De moeilijkheid kwam onlangs ook tot uiting na een sessie over spiritualiteit op uitnodiging van onderzoekers van de Universiteit van Kopenhagen na het ISSR-SISR congres in Leipzig (23-27 juli 2007). Op basis van het daar naar voren gebrachte onderzoek en de gevoerde discussies hebben die onderzoekers hun vragenbatterij opgesteld en ter validatie opgestuurd aan de deelnemers van die sessie. Ik weet van twee anderen die daar ook waren dat zij zoals ik veel van de items afgeschoten hebben.

Maar individuele secularisatie is niet alleen de daling van de kerkelijke religieusiteit, de religieuze bricolage en de zogenaamde spiritualiteit, het heeft ook nog een andere component: de compartimentalisatie, wat ik ooit omschreven heb als de “secularisatie van de geest”. Het betreft de mate waarin mensen – onder invloed van de voortschrijdende secularisatie in de samenleving, die onder meer tot uiting komt in de scheiding van kerk en staat, van kerk en onderwijs, recht, moraal, en gezin – persoonlijk menen dat godsdienst niets te maken heeft met seculiere subsystemen. Met andere woorden dat de kerken niet moeten tussenkomen in zaken onderwijs, wetgeving over euthanasie, abortus, homohuwelijken, enzovoort. Dat betekent niet dat de kerken zich daarover niet mogen uitspreken, wat in een democratie moet kunnen, maar dat zij geen dwang op het geweten van hun leden mogen uitoefenen zoals dit in het verleden zeer zeker gebeurde onder meer in verband met de verplichting voor de gelovigen om op christelijke partijen te stemmen op straf van zware zonde. In het eerste hoofdstuk vind ik voorbeelden hiervan. Op p. 33 worden onderwerpen genoemd waarvan een deel van de bevolking “een meer kritische stellingname van de kerken verwacht” (over de percentages wil ik niet discussiëren, gezien het groot aantal weigeringen waarop ik reeds wees). Die stellingnames zouden eerder afwijzend moeten zijn behalve wat voorbehoedsmiddelen en homoseksualiteit betreft (p. 35). Veel meer kerkleden dan buitenkerkelijken vragen verhoudingsgewijs van de kerken over de punten – abortus, euthanasie, echtscheiding en zelfdoding – een afwijzend standpunt; daarentegen over doodstraf en discriminatie zijn er geen significante verschillen zo te zien, maar chi-kwadraten staan er niet. Dit komt overeen met wat ik vind dat een democratie moet aanvaarden, zoals ook het Humanistisch Verbond het recht heeft zijn standpunten duidelijk kenbaar te maken. Het onderzoek gaat in het tweede hoofdstuk in de richting van de compartimentalisatie, namelijk de toenemende houding – maar is het verschil tussen 1966 en 2006 significant? – dat politiek en godsdienst los van elkaar staan. En het standpunt dat ingenomen wordt in verband met het statement dat de overheid parochies, moskeeën of kerkelijke gemeenten al of niet financieel mag ondersteunen (p. 107) – opnieuw: welke verschillen zijn significant?

In het RAMP-onderzoek in 11 Europese landen hebben Jaak Billiet en zijn collegae aangetoond dat er een sterke vorm van compartimentalisatie is

in die landen (Billiet *et al.* 2003, 151-154). De construct bestond uit de volgende indicatoren: het al of niet eens zijn met de uitspraak dat in de staatscholen religieuze symbolen moeten verboden worden; dat de staat de religieuze scholen die voldoen aan de gestelde onderwijskundige eisen financieel geheel, gedeeltelijk, of niet moet ondersteunen; en dat alle, of alleen de christelijke kerken of geen enkele kerk of geloofsgemeenschap regelmatig financiële steun moeten krijgen van de overheid; verder het al of niet eens zijn met volgende uitspraken: om mensen de waarheid te laten spreken voor het gerecht moeten zij een eed afleggen die verwijst naar God; dat bij de totstandkoming van wetten over morele vraagstukken, zoals abortus en euthanasie, de vertegenwoordigers van de belangrijkste kerken moeten worden geraadpleegd; en tenslotte over de wenselijkheid dat kerken geen invloed zouden moeten kunnen uitoefenen op de politiek. De compartimentalisatie of de "secularisatie van de geest" was het zwakst bij goed geïntegreerde kerkleden, veel sterker bij randkerkelijken en het sterkst bij buitenkerkelijken. De andere variabelen – Protestant versus Katholiek, sekse, leeftijd, onderwijsniveau en dergelijke – hadden geen of een licht significant effect. Gezien de dalende integratie van de Europese bevolking in de kerken is het mogelijk te voorspellen dat het proces van manifeste secularisatie – dat zich duidelijk uit in onder meer Nederland, België en Spanje – zich verder zal doorzetten en politici weinig of geen negatieve reacties van de grote meerderheid van de bevolking moeten verwachten.

Hiermee rond ik af. Min of meer expliciet is in mijn betoog de vraag naar vergelijkingspunten met ander onderzoek, in Nederland en Europa, wat nieuwe inzichten kan opleveren en Nederland in een breder geheel situeert. Impliciet is er zeker de suggestie om het niveau van het opinieonderzoek te verlaten en resoluut betere en internationaal bestaande meetinstrumenten te gebruiken die een hoger validiteitsniveau hebben dan losse vragen. Er is nog veel meer over voorliggende studie te zeggen. Maar er is nog een disputant die de discussie over dit onderzoek vanuit een ander gezichtspunt verder zal animeren.

Literatuur

Andree T.G.M.I. (1983),

Gelovig word je niet vanzelf: godsdienstige opvoeding van R.K. jongeren tussen 12 en 20 jaar, Nijmegen: Dekker en van de Vegt.

Barker, E. (2004),

The Church Without and the God Within: Religiosity and/or Spirituality?, in : Marinovic Jerolimov, D., S. Zrinscak & I. Borowik (eds.), *Religion and Patterns of Social Transformation*, Zagreb: Institute for Social Research, 23-47.

- Becker, H. A. (1991),
Dynamics of Life Histories and Generations Research, in: H.A. Becker (ed.), *Life Histories and Generations*, Utrecht: ISOR, 1-55.
- Becker H.A. (1992),
Generaties en hun kansen, Amsterdam: Meulenhoff.
- Becker J. & J. de Hart, m.m.v. L. Arnts (2006),
Godsdienstige veranderingen in Nederland: verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bernts, T., G. Dekker & J. de Hart (2007),
God in Nederland 1996-2006, Kampen: Ten Have.
- Billiet, J. & S. Pleysier (2007),
Response Based Quality Assessment in the ESSS_Round 2. An Update for 26 countries, Working Paper of the Centre for Sociological Research, nr CeSo/SM/2007-1, Leuven: KULeuven.
- Billiet, J. *et al.* (2003),
Church Commitment and Some Consequences in Western and Central Europe, in: Piedmont, R. L. & D. Moberg (eds.), *Research in the Social Scientific Study of Religion*, Leiden/Boston: Brill.
- Dobbelaere, K. (2002),
Secularization: An Analysis at Three Levels, Bruxelles/Bern/Berlin/Frankfurt aM/New York/Oxford/Wien: P.I.E.-Peter Lang.
- Dobbelaere, K. (2007),
Secularization, in: G. Ritzer (ed.), *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*, Volume VIII, Malden/Oxford/Carlton: Blackwell.
- Dobbelaere, K. & L. Voyé (2000),
Religie en kerkbetrokkenheid: ambivalentie en vervreemding, in: K. Dobbelaere *et al.* (eds.), *Verloren zekerheid: de Belgen en hun waarden, overtuigingen en houdingen*, Tiel: Lannoo.
- Dobbelaere K., L. Tomasi & L. Voyé (2002),
Religious Syncretism, in: Piemont, R. L. & D. Moberg (eds.), *Research in the Social Scientific Study of Religion*, Volume 13, Leiden/Boston: Brill, 221-234.
- Halman L., R. Luijckx & M. van Zundert (2005),
Atlas of European Values, Leiden: Brill.
- Halman L., R. Inglehart, J. Díez-Medrano, R. Luijckx, A. Moreno & M. Basáñez (2007),
Changing Values and Beliefs in 85 Countries, Leiden: Brill.
- Heerwegh, D. (2007),
Non reponse research in the ESS, (paper voorgedragen op het colloquium 'Measuring Meaningful Data in Social Research, Leuven, 2007).
- Hove, Hildegard van (2000),
De weg naar binnen: spiritualiteit en zelfontplooiing, Leuven, Departement Sociologie, K.U.Leuven.